

O'ZBEK TILIDA MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Qalandarov Shuhratjon Shokirjonovich

PhD, dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida mavjud milliy-madaniy birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari, ularning xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlar va ijtimoiy tajribasini ifodalashdagi o'rni tadqiq etiladi. Milliy-madaniy birliklar faqat nominativ vazifani bajaruvchi leksik yoki frazeologik vositalar sifatida emas, balki muayyan xalqning madaniy tajribasini avlodlardan avlodga yetkazuvchi semantik va kommunikativ birliklar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda lingvokulturologik, semantik, kontekstual, komponent tahlil, qiyosiy hamda konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. O'zbek tilidagi mahalla, hashar, to'y, beshik, do'ppi, atlas, dasturxon, oq fotiha, duoyi fotiha, ko'ngil, or-nomus, andisha, mehmondo'stlik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi birliklarning milliy-madaniy mazmuni tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur birliklarning semantik tuzilishida milliy tajriba, ijtimoiy munosabat, axloqiy me'yor va tarixiy-madaniy xotira bilan bog'liq qo'shimcha ma'no qatlamlari mavjud. Ayniqsa, frazeologik birliklar va ramziy nomlar o'zbek xalqining mental modelini ifodalashda yuqori darajadagi lingvokulturologik salohiyatga ega. Maqolada milliy-madaniy birliklarni zamonaviy til jarayonlari, tarjima, til ta'limi va milliy o'zlikni anglash nuqtayi nazaridan o'rganishning ilmiy-amaliy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, milliy-madaniy birlik, lingvokulturema, milliy konsept, madaniy kod, til va madaniyat, o'zbek tili, milliy dunyoqarash, frazeologizm, mentalitet, etnomadaniy birlik, madaniy semantika.

KIRISH

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabat masalasi zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Insonning borliqni anglash, uni nomlash, baholash va kommunikativ faoliyatda ifodalash jarayonlari muayyan madaniy muhitdan tashqarida shakllanmaydi. Shu sababli tilni faqat grammatik qurilish yoki aloqa vositasi sifatida o'rganish uning inson tafakkuri va milliy madaniyat bilan aloqador murakkab tabiatini to'liq ochib bera olmaydi. Til birliklarining shakli va mazmunida xalqning tarixiy tajribasi, yashash tarzi, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari, axloqiy qarashlari, diniy-falsafiy tasavvurlari hamda estetik didi mujassamlashadi. Lingvokulturologiyaning asosiy vazifalaridan biri ana shu madaniy ma'no qatlamlarini aniqlash va ularning tilda qanday namoyon bo'lish mexanizmlarini ochib berishdan iboratdir. Lingvokulturologiya mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida til va madaniyatning o'zaro ta'sirini, til vositasida madaniy qadriyatlarning ifodalanishini, milliy konseptlar va madaniy kodlarning til tizimidagi aksini o'rganadi. Mazkur yo'nalish doirasida til birliklari insonning madaniy tajribasi

bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. V.A. Maslova lingvokulturologiyani tilning madaniyat bilan aloqasini, uning shakllanishi va rivojlanishida madaniyatning o‘rni tadqiq qiluvchi fan sifatida tavsiflaydi [1]. V.N. Teliya esa frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmunini ochishda til egalarining kollektiv tajribasi va assotsiativ tasavvurlariga alohida e‘tibor qaratadi [2]. V.I. Karasikning konsept va diskursga oid qarashlari ham milliy-madaniy birliklarni shaxs, jamiyat va madaniyat munosabatlari doirasida tadqiq etish uchun muhim nazariy asos yaratadi [3]. O‘zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini o‘rganish esa alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixi, qadimiy davlatchilik an‘analari, islomiy va turkiy madaniyatning o‘zaro ta’siri, mahalla tizimi, qarindoshlik munosabatlari, mehmondo‘stlik, oilaviy marosimlar, dehqonchilik va hunarmandchilik an‘analari tilning leksik, frazeologik va semantik tizimida keng iz qoldirgan. Masalan, mahalla so‘zi oddiy geografik yoki ma’muriy hudud nomi sifatida talqin qilinsa, uning o‘zbek madaniyatidagi haqiqiy mazmuni to‘liq ochilmaydi. Mazkur birlik ortida qo‘ni-qo‘shnichilik, o‘zaro yordam, jamoaviy mas’uliyat, ijtimoiy nazorat, marosimlarda hamjihatlik kabi ko‘plab madaniy mazmunlar mujassam. Xuddi shuningdek, hashar birligi jamoaviy mehnatni anglatish bilan cheklanmaydi; u o‘zbek ijtimoiy-madaniy tajribasida beg‘araz yordam, hamjihatlik va umumiy manfaat uchun birlashish tushunchalarini ham ifodalaydi. Dasturxon esa lug‘aviy jihatdan ovqat tortiladigan mato yoki stol ustidagi anjomni anglatishi mumkin, biroq milliy-madaniy kontekstda u baraka, mehmondo‘stlik, oila, rizq, hurmat va birlik ramziga aylanadi. Demak, milliy-madaniy birliklarning semantik tuzilishini faqat lug‘aviy ma’no bilan chegaralash lingvokulturologik nuqtayi nazardan yetarli emas. Ularning mazmunida denotativ ma’no bilan bir qatorda konnotativ, assotsiativ, ramziy, pragmatik va aksiologik qatlamlar ham mavjud. Aynan shu qatlamlar tilning milliy o‘ziga xosligini belgilaydi. Zamonaviy globallashuv sharoitida mazkur masalaning dolzarbligi yanada ortmoqda. Bir tomondan, tillar o‘rtasidagi aloqalarning kuchayishi yangi so‘z va tushunchalarning o‘zlashishiga olib kelayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, milliy-madaniy birliklarning ayrimlari faol qo‘llanish doirasini o‘zgartirmoqda. Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va global media muhitida yosh avlodning til tajribasi sezilarli darajada yangilanmoqda. Shunday sharoitda milliy-madaniy birliklarni ilmiy jihatdan tizimlashtirish, ularning mazmuniy strukturasini aniqlash va zamonaviy kommunikatsiyadagi funksiyasini o‘rganish o‘zbek tilshunosligi oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi milliy-madaniy birliklarni lingvokulturologik nuqtayi nazardan tasniflash, ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash hamda milliy dunyoqarashni ifodalashdagi funksional imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqotning obyekti sifatida o‘zbek tilida faol va tarixiy-madaniy jihatdan muhim bo‘lgan milliy-madaniy birliklar tanlandi, predmetini esa ularning lingvokulturologik mazmuni, madaniy komponentlari va kommunikativ funksiyalari tashkil etadi.

MATERIALS AND METHODS

Tadqiqot materiallari sifatida o‘zbek adabiy tilining izohli lug‘atlari, frazeologik birliklar, maqol va matallar, badiiy adabiyot namunalari, ommaviy axborot vositalari materiallari hamda milliy urf-odat va marosimlarni ifodalovchi leksik birliklardan foydalanildi. Xususan, 2020-yilda qayta nashr etilgan besh jildli “O‘zbek tilining izohli

lugʻati” zamonaviy oʻzbek tilining keng leksik qatlamini qamrab oluvchi muhim lugʻaviy manba sifatida tadqiqotning leksik-semantik bazasini shakllantirishga xizmat qildi. Mazkur lugʻatga 80 mingga yaqin soʻz va soʻz birikmalari, fan, texnika, sanʼat, madaniyat, sheva va tarixiy qatlarga oid birliklar kiritilgani Oʻzbekistonda leksikografik tadqiqotlarning qamrovini koʻrsatadi. Tadqiqotda bir necha metodologik yondashuv oʻzaro uygʻunlashtirildi. Birinchi navbatda, lingvokulturologik tahlil yordamida til birligining lugʻaviy maʼnosi bilan birga uning madaniy mazmuni aniqlandi. Bunda birlik qanday madaniy hodisani nomlashi, qaysi qadriyatni aks ettirishi, xalqning qanday tarixiy yoki ijtimoiy tajribasi bilan bogʻliqligi aniqlashtirildi. Ikkinchi metod sifatida semantik-komponent tahlil qoʻllanib, birliklarning mazmun tarkibidagi asosiy va qoʻshimcha semalar ajratildi. Masalan, hashar birlikining asosiy semantik komponenti “jamoaviy mehnat” boʻlsa, lingvokulturologik komponentlari “oʻzaro yordam”, “hamjihatlik”, “begʻaraz koʻmak”, “jamoaviy masʼuliyat” kabi mazmunlarni qamrab oladi. Konseptual tahlil orqali muayyan birliklar ortida turgan milliy konseptlar oʻrganildi. Bunda mehmondoʻstlik, oila, mahalla, or-nomus, andisha, duo, baraka, hurmat, uyat kabi tushunchalarning til tizimida qanday ifodalanishi tahlil qilindi. Kontekstual tahlil esa birliklarning real nutq sharoitidagi maʼno oʻzgarishlari va pragmatik funksiyalarini aniqlashga imkon berdi. Chunki milliy-madaniy birliklarning mazmuni koʻpincha kontekst taʼsirida faollashadi. Masalan, “dasturxon yozildi” birikmasining nominativ maʼnosi ovqatlanish jarayoniga ishora qilsa, “dasturxonimiz ochiq” kabi kontekstda u mehmonni qabul qilishga tayyorlik, samimiylik va ochiqlikni bildiruvchi madaniy kod vazifasini bajaradi. Qiyosiy metod yordamida ayrim birliklarning boshqa tillardagi ekvivalentlari bilan mazmuniy farqlari nazariy jihatdan koʻrib chiqildi. Bu usul ayniqsa tarjimashunoslik uchun muhim, chunki milliy-madaniy birliklarning koʻplari toʻliq ekvivalentga ega emas. Tadqiqotda, shuningdek, diskursiv yondashuvdan foydalanilib, milliy-madaniy birliklarning oilaviy, marosimiy, kundalik, badiiy va ommaviy kommunikatsiya diskurslaridagi qoʻllanishi nazariy jihatdan baholandi. Metodologik jihatdan tadqiqot til va madaniyatni bir-biridan ajratib boʻlmaydigan hodisalar sifatida talqin qiluvchi antropotsentrik paradigma tamoyillariga tayanadi. E.Sepir, B.Uorf, V.A.Maslova, V.N.Teliya, V.I.Karasik, A.Vejbitskaya kabi olimlarning til, tafakkur va madaniyat munosabatiga doir konsepsiyalari nazariy asos sifatida xizmat qildi [1–7]. Bunda til madaniyatning oddiy “aks ettiruvchisi” emas, balki uni shakllantirish, saqlash va avlodlararo uzatish mexanizmlaridan biri sifatida qaraldi. Tadqiqotning asosiy analitik modeli “til birligi → lugʻaviy maʼno → madaniy komponent → milliy konsept → kommunikativ funksiya” ketma-ketligiga asoslandi. Ushbu model orqali birliklarning oddiy nominativ vositadan milliy-madaniy kod darajasigacha boʻlgan semantik harakati kuzatildi. Shu asosda milliy-madaniy birliklarni uch asosiy guruhga ajratish taklif qilindi: birinchi guruhga milliy turmush va maishiy madaniyatni ifodalovchi birliklar, ikkinchi guruhga ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi birliklar, uchinchi guruhga marosim, urf-odat, anʼana va ramziy tasavvurlarni ifodalovchi birliklar kiritildi. Bunday tasnif ularning faqat mavzuviy xususiyatlarini emas, balki madaniy semantikasini ham hisobga olish imkonini beradi.

RESULTS

Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi milliy-madaniy birliklar tizimi semantik jihatdan ko'p qatlamli va funksional jihatdan murakkab ekanini ko'rsatdi. Birinchi navbatda, milliy-madaniy birliklarning muhim qismi milliy turmush tarzi va moddiy madaniyat bilan bog'liq ekanligi aniqlandi. Do'ppi, atlas, adras, chopon, belbog', dasturxon, tandir, sumalak, palov, beshik, sandiq, supa kabi birliklar o'zbek xalqining moddiy va maishiy madaniyatiga oid realiyalarni nomlaydi. Biroq ularning lingvokulturologik qiymati faqat predmetni ifodalash bilan belgilanmaydi. Masalan, do'ppi o'zbek madaniyatida kiyim-kechak elementi bo'lish bilan birga milliy o'zlik, estetik did, hududiy xususiyat va ijtimoiy identifikatsiya vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Atlas va adras birliklari ham mato nomidan tashqari o'zbek ayollarining milliy kiyinish madaniyati, rang-baranglik, hunarmandchilik va estetik qadriyatlar bilan bog'langan assotsiativ qatlamni yuzaga keltiradi. Tandır esa non yopish uchun mo'ljallangan qurilmani bildiradi, lekin milliy-madaniy kontekstda u xonadon, ro'zg'or, non, rizq va oilaviy hayot tushunchalari bilan uzviy aloqaga kirishadi. Beshik birlikining semantik maydonida ham oddiy predmetlik ma'nosidan tashqari chaqaloqlik, ona, oila, avlod davomiyligi va milliy tarbiya kabi tushunchalar mavjud. Ikkinchi katta guruhni ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi birliklar tashkil etadi. O'zbek tilida or-nomus, andisha, hayo, uyat, hurmat, izzat, oqibat, mehr-oqibat, kattaga hurmat, kichikka izzat, qo'ni-qo'shnichilik, qarindoshlik kabi birliklar milliy ijtimoiy munosabatlarning asosiy me'yorlarini ifodalaydi. Ayniqsa, andisha konsepti o'zbek tilining milliy-madaniy o'ziga xosligini ko'rsatuvchi muhim birliklardan biridir. Mazkur tushunchani boshqa tildagi "ehtiyotkorlik" yoki "mulohazalilik" so'zlari bilan to'liq almashtirish mumkin emas, chunki andisha tarkibida shaxsning o'z xatti-harakatini atrofda qilish bilan bog'liq madaniy komponent mavjud. Or-nomus ham shaxsiy qadr-qimmat ma'nosidan tashqari oila sha'ni, jamoa oldidagi mas'uliyat va axloqiy me'yorlarni o'zida birlashtiruvchi murakkab konsept sifatida namoyon bo'ladi. Hurmat va izzat birliklari esa yosh, mavqe, qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq kommunikativ xatti-harakatlarni tartibga soladi. O'zbek nutqiy odobida kattalarga murojaat qilish shakllari, mehmonni kutib olish, duo olish, salomlashish, hol-ahvol so'rash kabi jarayonlarda mazkur birliklarning pragmatik imkoniyatlari yaqqol ko'rinadi. Uchinchi guruhni marosim va urf-odatlariga oid birliklar tashkil etadi. To'y, beshik to'yi, sunnat to'yi, fотиha, nikoh, kelin salom, duo, oq fотиha, hashar, Navro'z, sumalak kabi birliklar xalqning kollektiv xotirasida saqlanadigan madaniy tajribani ifodalash bilan birga, jamiyatning marosimiy tuzilishini ham belgilaydi. Masalan, oq fотиha birikmasi so'zma-so'z ma'noda "yaxshi tilak va duo" mazmunini anglatadi, ammo uning madaniy semantikasida kattalarning roziligi, ezgu tilak, ijtimoiy ma'qullash va ramziy baraka kabi komponentlar mavjud. Fotiha olmoq fe'l-birikmasi ham oddiy "duo olish" jarayonidan kengroq mazmunni anglatib, ijtimoiy va oilaviy qarorlarni kattalar roziligi bilan bog'lash an'anasini ifodalaydi. Hashar esa o'zbek madaniyatidagi jamoaviylik konseptining eng yorqin verbal ko'rinishlaridan biri bo'lib, individual manfaatdan ko'ra umumiy manfaatni ustun qo'yish, qo'ni-qo'shnilar bilan hamkorlik qilish va muayyan vazifani birgalikda bajarish tajribasini aks ettiradi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning ham yuqori lingvokulturologik salohiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ko'ngliga qaramoq, ko'nglini ko'tarmoq, ko'ngliga tegmoq,

ko'ngli tog'dek ko'tarilmoq, ko'ngli joyiga tushmoq kabi birliklarda "ko'ngil" komponenti oddiy anatomik yoki psixologik tushuncha sifatida emas, balki o'zbek milliy tafakkuridagi ichki ruhiy holat, insoniy munosabat, mehr va hissiy yaqinlikni ifodalovchi konsept sifatida faoliyat yuritadi. "Ko'ngil" konsepti o'zbek tilida insonning ichki dunyosini baholash va ijtimoiy munosabatlarni tavsiflashning faol vositasidir. Shu jihatdan u tilning milliy mental modelini ochishda muhim lingvokulturologik indikator hisoblanadi. Tadqiqot yana shuni ko'rsatdiki, non birligi o'zbek madaniyatida alohida ramziy qiymatga ega. Nonning oziq-ovqat sifatidagi denotativ ma'nosidan tashqari, u rizq, baraka, mehnat, halollik, hurmat va hayot davomiyligini ifodalovchi madaniy belgiga aylangan. "Nonni uvol qilma", "nonini topmoq", "non-tuzini unutmashlik" kabi birliklarda nonning moddiy predmetlik ma'nosidan yuqori bo'lgan aksiologik mazmun yuzaga chiqadi. Ayniqsa, non-tuzini unutmashlik birikmasi o'zbek madaniyatida insonlar o'rtasidagi minnatdorlik va sadoqat munosabatlarni ifodalovchi barqaror madaniy kod sifatida namoyon bo'ladi. Mehmon, mehmondo'stlik, dasturxon, choy birliklari ham o'zaro bog'langan madaniy-semantik maydonni hosil qiladi. O'zbek kommunikativ madaniyatida choy taklif qilish oddiy ichimlik taklifi emas, balki suhbatni boshlash, mehmonni e'zozlash, muloqotga ochiqlik bildirish vositasi bo'lishi mumkin. "Choy ichib keting" shaklidagi taklif ayrim kontekstlarda ovqatlanishdan ko'ra kengroq pragmatik mazmunni anglatadi. Bu birliklar o'zbek xalqining mehmondo'stlik konseptini verbal va noverbal vositalar bilan birgalikda shakllantiradi. Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, milliy-madaniy birliklarning katta qismi aksiologik, ya'ni baholovchi xususiyatga ega. Masalan, oq komponenti ko'plab kontekstlarda ezgulik, poklik, yaxshi niyat bilan bog'lanadi: oq yo'l, oq fотиha, oq niyat kabi birliklar bunga misol bo'la oladi. Biroq rang komponentlarining madaniy mazmuni mutlaq emas; ular kontekstga ko'ra turlicha semantik yuklama olishi mumkin. Demak, milliy-madaniy birliklarni tadqiq etishda lug'aviy ma'no, kontekst, tarixiy-madaniy tajriba va kommunikativ vaziyatni birgalikda hisobga olish zarur.

DISCUSSION

Olingan natijalar til birliklarining milliy-madaniy tabiatini tushuntirishda lingvokulturologik yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi. An'anaviy semasiologik tahlil muayyan birlikning lug'aviy ma'nosini aniqlash uchun yetarli bo'lishi mumkin, biroq uning ortidagi milliy tajriba, kollektiv xotira va qadriyatlarni ochish uchun kengroq metodologik yondashuv talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, milliy-madaniy birliklarni lingvokulturema sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Lingvokulturema til va madaniyat chegarasida mavjud bo'lgan, til shakli orqali muayyan madaniy mazmunni tashuvchi birlik sifatida qaralishi mumkin. Bunday birlikning semantik tuzilishi faqat lug'atdagi izoh bilan tugamaydi. Uning tarkibida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, marosimlari, stereotiplari va kollektiv tasavvurlari mavjud bo'ladi. Masalan, mahalla so'zini olaylik. Zamonaviy rasmiy diskursda u hududiy fuqarolar yig'ini yoki jamoaviy boshqaruv instituti sifatida tavsiflanishi mumkin. Biroq o'zbek milliy-madaniy ongida mahalla tushunchasi ancha kengroq semantik maydonni qamrab oladi. Mahalla — qo'shnichilik, ijtimoiy yaqinlik, o'zaro yordam, to'y va marosimlarda birgalikda qatnashish, muammolarni jamoaviy muhokama qilish kabi munosabatlarning madaniy makonidir. Shu sababli

“mahalla”ning boshqa tildagi tarjimasi ko‘pincha faqat nominativ muqobilni bera oladi, uning barcha madaniy komponentlarini to‘liq yetkazish esa izoh yoki kontekstni talab qiladi. Xuddi shunday holat hashar birlikida ham kuzatiladi. Uning ingliz tilidagi “community work” yoki “collective voluntary work” kabi izohlari asosiy mazmunni berishi mumkin, biroq o‘zbek madaniyatida hashar bilan bog‘langan hissiy va tarixiy assotsiatsiyalarni to‘liq qamrab olmaydi. Bu holat milliy-madaniy birliklarning tarjimadagi muammosini ko‘rsatadi. A.Vejbitskayaning “kalit so‘zlar” konsepsiyasi nuqtayi nazaridan qaraganda, ayrim birliklar muayyan madaniyatning asosiy qadriyatlarini tushunish uchun kalit vazifasini bajaradi [7]. O‘zbek tilida ko‘ngil, andisha, or-nomus, mehmondo‘stlik, baraka, duo, mahalla, hashar kabi birliklar ana shunday konseptual kalitlar qatoriga kiritilishi mumkin. Ularning faol qo‘llanishi xalqning ijtimoiy va axloqiy munosabatlarida qaysi qadriyatlar muhim ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, milliy-madaniy birliklarni mutlaq va o‘zgarmas hodisa sifatida talqin qilish ham metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Til tirik ijtimoiy tizim bo‘lgani sababli madaniy ma’nolar ham tarixiy sharoit, avlodlar almashinuvi va kommunikativ muhit ta’sirida o‘zgaradi. Masalan, ayrim an’anaviy birliklar bugungi yoshlar nutqida avvalgi davrlardagidan boshqa pragmatik funksiyada qo‘llanishi mumkin. Raqamli kommunikatsiya ham bu jarayonni tezlashtirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda milliy birliklar qisqartirilgan, metaforik yoki yangi kontekstlarda ishlatilmoqda. Bu holat milliy-madaniy birliklarning yo‘qolayotganini emas, balki ularning yangi kommunikativ sharoitga moslashayotganini ko‘rsatadi. Shuning uchun zamonaviy lingvokulturologik tadqiqotlarda “milliy birlik = an’anaviy birlik” tenglamasidan voz kechish kerak. Milliy-madaniy mazmun zamonaviy internet diskursida ham qayta ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, mahalla konsepti ijtimoiy tarmoqlarda hududiy jamoa ma’nosidan tashqari, muayyan ijtimoiy guruh yoki norasmiy hamjamiyat ma’nosida metaforik qo‘llanishi ehtimoldan xoli emas. Bu esa madaniy kodlarning semantik transformatsiyasini ko‘rsatadi. Milliy-madaniy birliklarning yana bir muhim xususiyati ularning pragmatik yuklamasi bilan bog‘liq. Birlikning qanday ma’no anglatishi ko‘pincha so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatga bog‘liq. O‘zbek nutq madaniyatida qarindoshlik atamalarining murojaat shakli sifatida qo‘llanishi bunga yaqqol misoldir. Aka, opa, amaki, tog‘a, xola, amma kabi birliklar biologik qarindoshlikni bildirishdan tashqari, notanish yoki uzoqroq munosabatdagi shaxsga hurmat bilan murojaat qilish vositasi sifatida ham ishlatilishi mumkin. Bu hodisa o‘zbek kommunikativ madaniyatida ijtimoiy yaqinlikni til orqali konstruksiya qilish mexanizmlaridan biridir. Shu jihatdan milliy-madaniy birliklar faqat “madaniyat haqida ma’lumot beruvchi” birliklar emas, balki real kommunikativ munosabatlarni boshqaruvchi vositalar hamdir. Ular yordamida hurmat, yaqinlik, masofa, minnatdorlik, rozilik, norozilik yoki ijtimoiy mavqe kabi munosabatlar ifodalanadi. Milliy-madaniy birliklarning lingvokulturologik tahlili til ta’limi uchun ham muhim. O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘rganuvchilarga grammatik va lug‘aviy bilimlarni berishning o‘zi kommunikativ kompetensiyani to‘liq shakllantirmaydi. Masalan, “oq fotiha”, “non-tuzini unutmaslik”, “ko‘nglini olish”, “dasturxon yozmoq” kabi birliklarni faqat lug‘aviy tarjima orqali o‘rgatish ularning haqiqiy kommunikativ mazmunini ochmaydi. Bunday birliklar real madaniy vaziyatlar, dialoglar, marosimiy kontekst va pragmatik izohlar bilan birga berilishi

zarur. Shu ma'noda lingvokulturologik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Milliy-madaniy birliklarni tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish ham alohida ahamiyatga ega. To'liq ekvivalentga ega bo'lmagan birliklar tarjimon oldiga bir necha strategik tanlovlarni qo'yadi: transliteratsiya, izohlovchi tarjima, funksional muqobil, tavsifiy tarjima yoki kontekstual kompensatsiya. Masalan, hashar, mahalla, do'ppi, sumalak kabi birliklarning xalqaro auditoriyaga mo'ljallangan matnlarda aynan saqlanishi va izohlanishi milliy koloritni ta'minlashi mumkin. Aksincha, ularni haddan tashqari umumlashtirib yuborish madaniy o'ziga xoslikning yo'qolishiga olib keladi. Shuningdek, milliy-madaniy birliklarning milliy identitetni shakllantirishdagi roli ham katta. Til jamoasi o'z tarixiy tajribasini nafaqat yozma tarix yoki moddiy yodgorliklar orqali, balki kundalik so'z va iboralar orqali ham saqlaydi. Biror birlikning avlodlar davomida takroran qo'llanishi uning kollektiv xotiradagi mavqeini mustahkamlaydi. Shu sababli milliy-madaniy birliklarni o'rganish faqat nazariy tilshunoslik masalasi emas, balki milliy madaniy merosni saqlash masalasi sifatida ham qaralishi mumkin. Biroq bu yerda yana bir muhim ilmiy masala mavjud: milliy-madaniy birliklarning chegarasini haddan tashqari kengaytirib yubormaslik. Har bir o'zbekcha so'z milliy-madaniy birlik emas. Lingvokulturologik maqomga ega bo'lish uchun birlik muayyan madaniy tajribani ifodalashi, milliy konnotatsiyaga ega bo'lishi yoki muayyan madaniy konsept bilan barqaror aloqada bo'lishi kerak. Shuning uchun kelgusidagi tadqiqotlarda milliy-madaniy birliklarni aniqlashning aniq mezonlarini ishlab chiqish muhimdir. Bunday mezonlar orasida madaniy referens, milliy konnotatsiya, tarixiy-madaniy bog'liqlik, kollektiv assotsiatsiya, pragmatik o'ziga xoslik va tarjimada ekvivalentlik darajasi kabi ko'rsatkichlarni ajratish mumkin.

CONCLUSION

O'tkazilgan lingvokulturologik tahlil natijasida o'zbek tilidagi milliy-madaniy birliklar xalqning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari, urf-odatlar, marosimlari va kundalik turmush tarzini ifodalovchi murakkab semantik tizimni tashkil etishi aniqlandi. Mazkur birliklarning lingvokulturologik qiymati ularning nominativ ma'nosidan ko'ra kengroq bo'lib, unda madaniy, aksiologik, assotsiativ, ramziy va pragmatik komponentlar birlashadi. Tadqiqot davomida milliy-madaniy birliklarning moddiy madaniyatga oid, ijtimoiy-axloqiy hamda marosimiy-ramziy guruhlari ajratildi. Do'ppi, atlas, adras, tandir, beshik, dasturxon kabi birliklar milliy turmush va moddiy madaniyatni; andisha, or-nomus, hurmat, izzat, ko'ngil, mehr-oqibat kabi birliklar ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni; hashar, fotiha, oq fotiha, to'y, beshik to'yi, sumalak kabi birliklar esa marosimiy va kollektiv madaniy tajribani ifodalashi asoslandi. Shu bilan birga, mahalla, hashar, ko'ngil, non, dasturxon, duo, baraka singari birliklar o'zbek milliy-madaniy konseptosferasining tayanch birliklari sifatida baholanishi mumkin. Ularning mazmunini faqat lug'aviy izoh orqali to'liq anglab bo'lmaydi; ular xalqning tarixiy xotirasi va kollektiv tajribasi bilan bog'liq holda talqin etilgandagina haqiqiy semantik salohiyati ochiladi. Milliy-madaniy birliklarning o'ziga xosligi ularning kommunikativ-pragmatik funksiyasida ham namoyon bo'ladi. Qarindoshlik atamalarining murojaat shakli sifatida ishlatilishi, choy taklifining ijtimoiy yaqinlikni ifodalashi, duo va oq fotiha birliklarining rozilik va ezgu tilakni bildirishi til va madaniyatning uzviyligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni

ko'rsatadiki, globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida milliy-madaniy birliklar yo'qolib ketishdan ko'ra ko'proq funksional va semantik transformatsiyaga uchramoqda. Shu sababli ularni zamonaviy nutq, internet diskursi, ommaviy axborot vositalari va yoshlar kommunikatsiyasi materiallari asosida muntazam o'rganib borish zarur. Milliy-madaniy birliklarni tizimli o'rganish o'zbek tilining milliy o'ziga xosligini ilmiy tavsiflash, milliy konseptosferani aniqlash, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish, tarjima amaliyotini takomillashtirish va madaniyatlararo kommunikatsiyada yuzaga keladigan semantik nomuvofiqliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, mazkur birliklarni elektron lingvokulturologik lug'atlar, milliy-madaniy korpuslar va raqamli semantik bazalarda tizimlashtirish kelajakdagi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Bunday resurslar o'zbek tilining nafaqat lug'aviy tarkibini, balki uning ortida turgan milliy dunyoqarashni ham raqamli shaklda saqlash imkonini beradi. Demak, milliy-madaniy birliklar o'zbek tilining tarixiy va zamonaviy taraqqiyotini bog'lab turuvchi, milliy madaniyatning verbal xotirasini saqlovchi hamda yangi avlodga uzatuvchi muhim lingvistik mexanizmlardan biridir. Ularni lingvokulturologik nuqtayi nazardan chuqur tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining antropotsentrik yo'nalishlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, milliy madaniy merosning ilmiy asosda tavsiflanishiga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.

Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. – Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996. – 284 s.

Karasik V.I. Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.

Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press, 1997.

Sapir E. The Status of Linguistics as a Science // Language. – 1929. – Vol. 5, No. 4. – P. 207–214.

Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 278 p.

Humboldt W. von. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and its Influence on the Mental Development of Mankind. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 314 p.

Krasnykh V.V. Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya: kurs lektsiy. – Moskva: Gnozis, 2002. – 284 s.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti. Mazkur lug'at zamonaviy o'zbek adabiy tilidagi qariyb 80 ming so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi.

Jo'rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 220 b.

Mirzayev T. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Fan, 1999. – 256 b.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

Ter-Minasova S.G. Language and Intercultural Communication. – Moscow: Slovo, 2000. – 624 p.

Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 259 p.

Elmatov S.N. The necessity and significance of linguocultural research of social media language // The Lingua Spectrum. – 2026. – Vol. 4, No. 1. – P. 191–195.